

Common Features of Attraction and Rapture in Mulavi and Attar's Mysticism

Ali Bazvand*
 Mohammad Sharifi**

Abstract

Some believe that Mulavi's influence on Attar is so great that they consider *Masnavi* to be completely influenced by Attar's works in terms of form, format, and anecdotes. For this reason, this study seeks to introduce the attraction and rapture and show the common features of these two mystics in this regard. In the mystics' thought, attraction is a special gift given to man by God. Although in mystical thought, mystics invite people to a continuous effort to reach spiritual perfection, in their views, effort without grace (providence) is fruitless. Many eminent and influential Sufis have given originality and importance to the effort and struggle of the seeker and considered rapture and grace as secondary. Some other great mystics such as Molana and Attar consider attraction as the principle and believe that if there is no attraction, the seeker's effort will not lead anywhere. The obtained results indicate that Mulavi and Attar have a greater desire for rapture in order to complete the mystic's religion and sharia and to reach God. They have many features in common in this respect. And in their view, the seeker's efforts are necessary only to the extent that they let the light of rapture shine on the seeker and the seeker reaches the goal.

1. Introduction

It could be argued that the most attractive, readable, and influential part of Persian literature is associated with the topics of religious studies, love, mysticism, Sufism, mystics, Sufis, and their words of wisdom and beautiful literary anecdotes. This is due to the compatibility and harmony of those contents with the human soul, which is far away from its origin. In this regard, the sciences related to religion and mysticism have been considered the apex of sciences. Mysticism is the only science that has no purpose and goal other than connecting man to God. Just as every science has a set of major and basic terms and concepts, and clarifying them makes the understanding and comprehension of that science much easier for the reader and listener, evolution and expansion of that science makes the reader closer and more interested in its purpose and goal. Mysticism as science also has its own concepts and interpretations. This study examines attraction and rapture in the poetry of Mulavi and Attar as leading poets in mystical poetry and further investigates the mystical thought of Attar and Mulavi in relation to the concept of attraction and rapture. It then compares the views of these two prominent poets and mystics because both poets believe that in order to connect with God, the essence and basis of attraction and rapture on the part of God (Hazrat Haq) is necessary and essential so that the seeker can reach the final destination with effort and struggle.

2. Review of the Literature

Mystics believe that attaining the truth and spiritual perfection is possible in two ways:

1) *The honest individual effort that leads the seeker to the court of truth:*

One of the ambiguous points of the discussion of attraction and rapture, which this study seeks to explain, is the necessity of attraction in certain subjects such as knowledge,

* Assistant Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Farhangian University, Shahrekord, Iran (Corresponding Author Email: bazvanda@yahoo.com)

** MA in Persian Language and Literature, Secretary of Education of Nahavand, Hamadan, Iran

monotheism, and mystical conditions. The other issue is the examination of the assumption of the abrogation of the duty of the seeker based on the teachings of Mulavi and Attar, with the explanation that whether the position of attraction and rapture means the destruction of effort. Or is the position of attraction the result and product of hard work? It seems that one of the serious ambiguities in this regard is its proof or negation in the thought of Attar and especially Mulavi.

2) *It is God's attraction and providence (grace) that makes the servant get close to God without effort or after a little effort and seeking:*

In this regard, in one verse of Mulavi, it is said that: If the pull (inspiration) of God comes (to thee) /the running water will bubble up from the earth without thy well having been dug (sic.).

It should be noted that the light of divine attraction and rapture has various levels and degrees, the radiation of which depends on the seeker: First, it depends on the wisdom, expediency, and providence of the Almighty, and secondly, on the talent, capacity, ability, and readiness of the seeker to receive the light of attraction. That is, sometimes a little attraction and inspiration pulls the servant forward, sometimes it puts him on the path, and sometimes it may lead someone to his destination. As it can be understood from all the sayings of the mystics about attraction, attraction in mystical terms is a divine gift that is given to the people of perfection by meeting certain conditions. In mystical texts, attraction is often mentioned in contrast to spiritual conduct (*seluk*), in such a way that in a common classification by Seyedan (2016), "people of perfection are divided into four groups: seekers (*salekan*) (non-fascinated seekers), the fascinated (the non-seeker fascinated), fascinated seekers, and those who are fascinated by seeker" (p. 32).

3. Methodology

This study adopts a library-based and comparative analytical research method and seeks to answer the following three research questions: 1) What are the places of attraction and rapture and their reflection in the works and thoughts of Mulavi and Attar? 2) What is the meaning of attraction and rapture in mystical spiritual conduct? 3) Is there a difference between attraction and rapture from Mulavi and Attar's points of view?

4. Results

Attraction and rapture are important and fundamental principles and strong pillars of the magnificent building of Mysticism and Sufism. Attraction is used with expressions such as 'providence', 'grace', 'rapture', 'look', 'success', and 'kindness' is a light that shines on the heart of a servant from God. It is considered God's special attention and grace to a servant, which makes him get closer to God without suffering and struggle or after a little effort. This attraction depends on God's expediency, wisdom, and providence and does not include every seeker. Perhaps those who endure many years of struggle and hardship until the end of their lives never succeed in receiving the light of attraction, and their efforts do not yield results and do not lead to success. On the other hand, there are those who, without fierce and long struggles, receive God's grace, and the light of divine attraction shines on them. That is, they travel a hundred years overnight. The seeker is obliged to strive and struggle and should not give up striving and struggling for the illusion of receiving and reaching the light of attraction, or even be seduced by his worship and efforts because grace and attraction come from God and no one can predict it. Therefore, the role of man is to do God's commandments.

According to most mystics, as long as man is alive and breathing in this world, he should not reduce the level of his duties and obedience, even after attaining divine attraction.

Nevertheless, according to a number of mystics, who are not few, after a servant has received God's grace and attraction, he no longer needs to strive and worship, and he is not obliged to do anything because all those actions and efforts taken to reach this level have been like tools that are not needed and not useful after achieving the goal.

Among the great Iranian mystics and thoughtful poets, Mulavi and Attar more than others have discussed attraction and effort and how they are. Mulavi, who considers himself a student of Attar and mentions his greatness and magnitude everywhere, has differences from his master regarding this issue. While Mulavi calls the seeker to strive and struggle and tells him that his effort is the Dawn of Victory, he considers rapture to be prior to struggle and effort. It indicates that Maulvi is more inclined towards attraction and rapture, and in his opinion, the seeker's effort is useful as long as the light of attraction shines on him and the bird of rapture casts a shadow over his head.

Keywords: Mysticism, Attar, Mulavi, Attraction, Grace, Common Features, Comparison

جستاری در مقایسه و تطبیق وجوه اشتراک جذبه و کشش در عرفان مولوی و عطار

علی بازوند،* محمد شریفی**

چکیده

بیان مسئله: برخی معتقدند تأثیرپذیری مولوی از عطار تا آنجاست که مثنوی از نظر شکل و قالب و اشتغال بر حکایات، کاملاً متأثر از آثار عطار است؛ به همین سبب این پژوهش به دنبال معرفی جذبه و کشش و نشان دادن وجوه اشتراک این دو عارف در این موضوع است. کشش در اندیشه عارفان موهبت خاصی است که خداوند برای انسان رقم می‌زند. در اندیشه عرفانی، عارفان آدمیان را برای رسیدن به کمال روحانی به جهدی مستمر دعوت می‌کنند؛ اما از نظر آنان جهد خالی از عنایت، بی‌ثمر است. بسیاری از صوفیان نامدار و تأثیرگذار، اصالت و اهمیت را به مجاهده و تلاش سالک داده‌اند و جذبه و عنایت را فرع دانسته‌اند. برخی دیگر از عارفان بزرگ نظیر مولانا و عطار، کشش را اصل دانسته‌اند و معتقدند چنانچه جذبه و کشش نباشد، تلاش سالک راه به جایی نمی‌برد.

روش: این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای به انجام رسیده است.

یافته‌ها و نتایج: نتایج به دست آمده نشان می‌دهد مولوی و عطار برای تکمیل دین و شریعت عارف و برای رسیدن به معبود، بیشتر به جذبه تمایل دارند و دارای وجوه اشتراک بسیاری در این زمینه هستند؛ از نظر آنها، مجاهدت‌های سالک تنها تا جایی لازم است که نور جذبه بر سالک بتابد و سالک به مقصود برسد.

واژه‌های کلیدی

عرفان؛ عطار؛ مولوی؛ جذبه؛ عنایت؛ اشتراک؛ تطبیق

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، شهر کرد، ایران (نویسنده مسئول)، bazvanda@yahoo.com

** کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دبیر آموزش و پرورش همدان، نهایند، ایران، mo.sharifi@gmail.com

۱- مقدمه

به‌جرات می‌توان گفت جذاب‌ترین، خواندنی‌ترین و تأثیرگذارترین بخش ادبیات فارسی آن است که به موضوعات دین‌پژوهی، عشق، عرفان، تصوف، عارفان، صوفیان و سخنان حکمت‌آمیز و حکایت‌های زیبای ادبی ایشان مربوط می‌شود. این امر به دلیل سازگاری و هماهنگی آن مطالب با روح انسان است که از مبدأ و منشأ خود دور افتاده است؛ نیز به سبب اهمیت موضوع اصلی آنهاست که پرداختن به ذات مقدس حضرت خداوندی است؛ زیرا ارزش علوم به ارزش موضوعاتشان است؛ همهٔ امور قابلیتشان را از خدا گرفته‌اند و او هم شریف‌ترین است؛ بنابراین علوم مرتبط با دین و عرفان را اشرف علوم نامیده‌اند. عرفان تنها علمی است که هیچ مقصود و غایتی به جز وصال انسان به خداوند ندارد. هر علمی یک دسته اصطلاحات و مفاهیم عمده و اساسی دارد؛ روشن شدن آنها فهم و درک آن علم را برای خواننده و شنونده به مراتب آسان‌تر می‌کند؛ همچنین آگاهی نسبت به سیر شکل‌گیری و تکامل و گسترش آن علم، خواننده را به هدف و غایت آن نزدیک‌تر و راغب‌تر می‌کند. عرفان هم علمی با مفاهیم و تعابیری است. بحث این پژوهش به بررسی جذبه و کشش در شعر مولوی و عطار، دو شاعر سرآمد در شعر عرفانی می‌پردازد. در ادامه به بررسی و مطالعهٔ اندیشهٔ عرفانی عطار و مولوی در رابطه با مفهوم جذبه و کشش و مقایسهٔ دیدگاه این دو شاعر و عارف برجستهٔ اشاره می‌شود؛ زیرا هر دو شاعر معتقدند برای وصال معبود، اصل و اساس جذبه و کشش از حضرت حق لازم و ضروری است تا سالک پس از آن بتواند با مجاهده و کوشش به سرمنزل غایی دست یابد.

۱-۱ بیان مسئله

عارفان معتقدند وصول به حقیقت و کمال نفسانی از دو طریق ممکن است: (۱) کوشش صادقانهٔ فردی که موجب راه‌یابی سالک به بارگاه حق می‌شود.

از نکات مبهم بحث کشش و جذبه که این تحقیق در پی توضیح آنهاست، یکی لزوم کشش در موضوعات خاصی مانند معرفت، توحید و احوال عرفانی است؛ نیز بررسی فرض اسقاط تکلیف سالک یا اسقاط‌نشدن آن بر مبنای تعالیم مولوی و عطار است؛ البته با این توضیح که «آیا مقام کشش و جذبه ویرانی جهد و کوشش است تا "بر دره ویران خراج و عُشر" نباشد؟ یا آنکه مقام جذبه نتیجه و محصول جدّ و جهد است؟» به نظر می‌رسد یکی از ابهامات جدی در این زمینه بررسی این مبحث و اثبات یا نفی آن در اندیشهٔ عطار و به‌ویژه مولوی خواهد بود.

(۲) جذبه و عنایت الهی باعث می‌شود بنده بدون زحمت یا بعد از اندک کوشش و طلبی به قرب الهی دست یابد و یا در مسیر طلب بیفتد:

گر رسد جذبهٔ خدا آب معین چاه ناکنده آب جوشد از زمین

(مولوی، ۱۳۷۹، د ۵: ۲۰۴۵)

باید دانست نور جذبه و کشش الهی دارای مراتب و درجاتی است که تابش آن به سالک بستگی دارد؛ ابتدا به حکمت و مصلحت و مشیت باری تعالی و دوم به استعداد و ظرفیت و توان و آمادگی سالک برای دریافت نور جذبه وابسته است؛ یعنی گاهی جذبه و کشش اندکی بنده را به جلو می‌کشاند؛ گاهی در مسیر می‌اندازد و گاهی ممکن است کسی را به مقصد برساند. «چنانکه از مجموع سخنان عرفا در باب جذبه برداشت می‌شود، جذبه در اصطلاح عرفانی موهبتی الهی است که با حصول شرایطی نصیب اهل کمال می‌شود. در متون عرفانی غالباً از جذبه در مقابل سلوک

یاد می‌شود، به گونه‌ای که در یک تقسیم‌بندی رایج، اهل کمال به چهار دسته تقسیم می‌شوند: سالکان (سالکان غیرمجنوب)، مجذوبان (مجنوبان غیرسالک)، سالکان مجذوب و مجذوبان سالک» (سیدان، ۱۳۹۶: ۳۲).

۲-۱ پرسش‌های پژوهش

- جایگاه کشش و جذبه و بازتاب آن در آثار و اندیشه مولوی و عطار چگونه است؟

- منظور از کشش و جذبه در سلوک عرفانی چیست؟

- بین دیدگاه مولوی و عطار تعارضی بین جذبه و کشش وجود دارد؟

۳-۱ پیشینه پژوهش

به نظر می‌رسد پیشینه موضوع کشش و جذبه را قبل از هر مأخذی باید در آیات کریمه وحی جست. در آیات فراوانی دیده می‌شود که خداوند مجاهدت در راه حق و صراط مستقیم را برای هدایت و رسیدن به مقصود ضروری می‌داند: «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ» (عنکبوت: ۶۹)؛ همچنین رسیدن به فلاح و رستگاری مؤمنان و پارسایان وابسته به مجاهده آنان در راه خداست: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (مائدة: ۳۵).

پس از قرآن کریم در سخنان بزرگان دین، کوشش مقدمه جذبه و درک فیض حق معرفی شده است. عارفان نیز تحت تأثیر تعالیم قرآنی و اسلامی، به تبیین کشش و جذبه عرفانی پرداخته‌اند؛ چنانکه ابوبکر محمد کلابادی «لطف خداوند را لازمه نیل به ایمان و جذبه حق را لازمه نیل به مقام اخلاص می‌داند» (کلابادی، ۱۳۶۶: ۶۳). در این میان مولوی و عطار از عارفان مشهور در تاریخ تصوف اسلامی، در این باب سخنان فراوانی گفته‌اند. بسیاری از شارحان آثار در کتاب‌هایی که در شرح اندیشه‌های ایشان نگاشته‌اند، به این بحث پرداخته‌اند و به شرح اشعار و جملات ایشان در این باره پرداخته‌اند.

- دهقان (۱۳۹۱) در پایان‌نامه‌ای با عنوان کشش و کوشش در مثنوی مولانا، «کشش» یا «جذبه الهی» را از تلاش و کوشش سالک برتر می‌داند و دلیل مهم وی برای این برتری، امنیت آدمی در حالت جذبه در مقایسه با حال وی در هنگام سعی و کوشش (سلوک عملی) در راه وصال حق است. از دیدگاه ایشان سه نوع سالک در مثنوی مطرح هستند: اول سالک مجذوب، دوم مجذوب ابتر و سوم که بر دیگر سالکان مرتبه والاتری دارد، شخص مجذوب سالک است.

- خاکپور (۱۳۹۲) در پایان‌نامه‌ای با عنوان تحلیل سالک مجذوب و مجذوب سالک به بررسی جایگاه سالک مجذوب و مجذوب سالک در عرفان اسلامی می‌پردازد و تفاوت‌های سلوک این دو مرتبه را توضیح می‌دهد.

- زرین کوب (۱۳۸۶) در کتاب صدای بال سیمرغ در فصول بیست و سه و بیست و پنج درباره عنایت و جذبه و اهمیت آن در برابر مجاهده اشاره کوتاهی داشته‌اند. عطار معتقد است: تصوف خرجه‌ای است که در ازل بر قامت طالبان می‌دوزند. مجرد تردد به خانقاه، طالب را در شمار مترسمان صوفیه درمی‌آورد و او را از صوفیان واقعی قرار نمی‌دهد. صوفی واقعی با عنایت و جذبه حق بدان مرتبه می‌رسد و آنکه از آن بهره ندارد، از رسیدن به کمال آن محروم می‌ماند. پس صوفی بودن به کسب حاصل نمی‌شود و به جذبه الهی مربوط است.

- همایی (۱۳۸۵) در کتاب مولوی‌نامه، مولوی چه می‌گوید؟ در جلد اول آن طی مباحثی به شکل مفصل با استناد به

نمونه‌های بی‌شماری از ابیات مولوی، مطالبی از قبیل برتری عنایت بر جهد، شرط جهد و التزامنداشتن به عنایت را بررسی کرده است. مولوی معتقد است: عنایت حق تعالی که از مخزن فیض و کرم نامتناهی او بر دل و جان سالک برسد، هزار بار از مجاهدت و کوشش خود آن سالک در طاعت و عبادت بهتر و پرمایه‌تر است؛ زیرا سالک را زودتر و سالم‌تر و مطمئن‌تر به سرمنزل مقصود می‌رساند و پایه بنای آن چندان محکم و استوار است که با هیچ نیرویی خراب و متزلزل نمی‌شود؛ یعنی حربۀ فریب شیطان و نفس اماره در آن کارگر نیست؛ برخلاف جهد و کوشش و طاعت و عبادت که از دستبرد وهم و شیطان و شائبۀ هوای نفس و ریا و سُمعه مصون و در امان نیست.

- پورنامداریان (۱۳۸۲) در کتاب *دیدار با سیمرغ* در فصل چهارم آن، مباحث اندک و کوتاهی درباره بی‌ثمر بودن جهد سالک در مقابل مشیت و ارادۀ الهی بیان می‌کند. عطار معتقد است: کوشش‌ها و جست‌وجوها و شوریدگی‌های سالک به جایی نمی‌رسد. کار او آنگاه آغاز می‌شود که زور را بگذارد و زاری پیش گیرد. بعد از این است که با اراده و مشیت الهی از بند می‌رهد و بر آسمان بلند می‌شود.

- روضاتیان و یلویی‌خمسلوبی (۱۳۹۴) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی عوامل یقظه و انتباه از نظر خواجه‌عبدالله انصاری و جایگاه آن در شرح حال عارفان در تذکرۀ الأولیاء» به بررسی اصطلاح عرفانی یقظه و انتباه می‌پردازند و درک آن را برای رسیدن عارف به مراحل بالاتر سلوک ضروری و واجب می‌دانند.

- سیدان (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان «مفهوم جذبه در نظام معرفتی عرفان اسلامی» به بررسی طبقه‌بندی و تحلیل موضوع جذبه در متون نثر عرفانی تا قرن هفتم هجری می‌پردازد.

- سیاه‌کوهیان (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی کارآمدی یا ناکارآمدی "جهد" در برابر "عنایت" در منطق الطیر و مصیبت‌نامه عطار» به رابطه میان عنایت و جهد در اندیشه عرفانی عطار می‌پردازد و تعارض فکری عطار بین جهد و جد را بیان می‌کند.

در پژوهش‌های ذکرشده، موضوع اشتراک کشش و جذبه در آثار و اندیشه مولوی و عطار به شکل جامع و مانع بحث و بررسی نشده است. بحث اصلی این مقاله نمایاندن وجوه اشتراک کشش و جذبه در آثار مولوی و عطار، بزرگ‌ترین نمایندگان ادبیات عرفانی است و در حوزه عطار و مولوی پژوهی کاری جدید است.

۲- ارتباط مولوی و عطار

۱-۲ تأثیرپذیری علمی مولوی از عطار

رابطه علمی مولوی و عطار از نظر تأثیر و تأثیر از طریق مطالعه آثار، نه شاگردی و معلمی به صورت فیزیکی و حضوری، در حدی بوده است که برخی از مولوی‌شناسان، عطار را بزرگ‌ترین معلم مولوی دانسته‌اند؛ تاجایی که معتقدند مثنوی معنوی درحقیقت شرح کتاب *الهی‌نامه عطار* است (رک. فروزانفر، ۱۳۸۴: ۱۲۳-۱۲۴؛ احمدی، ۱۳۸۶: ۲۰۳-۲۰۴). تأثیرپذیری مولوی از عطار تا آنجاست که مثنوی معنوی از نظر شکل و قالب و همچنین اشتمال بر حکایات، کاملاً متأثر از آثار عطار است (رک. برتلس، ۱۳۸۲: ۴۶۳). البته این سخن چندان بی‌وجه هم نیست. حداقل چیزی که نمی‌توان آن را انکار کرد این است که اگر کسی بخواهد مولوی‌شناس خوبی باشد، باید عطارشناس خوبی نیز باشد. بدون آشنایی عمیق با آثار و اندیشه‌های عطار نمی‌توان به عمق اندیشه‌های مولوی پی برد.

اگر به کتاب‌هایی که درباره منابع و مآخذ داستان‌ها و تمثیلات مثنوی مولوی نوشته شده است، بنگریم این حقیقت را تصدیق می‌کنیم که بسیاری از داستان‌ها و قصص مثنوی از کتاب‌های مختلف عطار اقتباس شده است. هرچند مولوی هرگز در بند استفاده‌های عطار و یا دیگران از یک داستان باقی نمانده است و خود معمولاً برداشت‌های بکر و نوی از حکایت‌های پیشینیان ارائه می‌دهد؛ برای نمونه به برخی از این اقتباس‌ها اشاره می‌کنیم:

حکایت «التماس کردن همراه عیسی، زنده کردن استخوان‌ها به وسیله عیسی» که در دفتر اول مثنوی در ابیات ۱۴۱ تا ۱۵۵ آمده، از الهی‌نامه عطار اقتباس شده است و یا مآخذ اصلی داستان «امتحان کردن خواجه لقمان زیر کی لقمان را» که در دفتر دوم مثنوی در ابیات ۱۴۶۲ تا ۱۵۶۰ آمده است، از منطق‌الطیر عطار است. همچنین است قصه «یافتن شاه باز را به خانه کمپیر زن» که در دفتر دوم مثنوی در ابیات ۳۲۳ تا ۳۷۵ آمده - هرچند در کشف‌المحجوب هجویری نقل شده است - در اسرارنامه عطار نیز آمده است. می‌توان گفت یکی از منابع مولوی در این داستان، اسرارنامه عطار بوده است؛ همان کتابی که براساس گزارش تذکره‌نویسان، عطار آن را شخصاً به مولوی نوجوان هدیه داده است. داستان «حلوا خریدن شیخ احمد خضرویه جهت غریمان به الهام حق تعالی» که در دفتر دوم مثنوی در ابیات ۳۷۶ تا ۴۴۴ نقل شده، در رساله قشیریه و همچنین در کتاب ارزشمند تذکرة الأولیاء عطار آمده است؛ یا حکایت «نگریستین عزرائیل بر مردی و گریختن آن مرد در سرای سلیمان» که در دفتر اول مثنوی در ابیات ۹۵۶ تا ۹۷۰ ذکر شده است - هرچند در بسیاری از کتاب‌های عرفانی از جمله حلیة الاولیاء، احیاء علوم‌الدین و جوامع الحکایات آمده است، به شکلی کاملاً مشابه مثنوی در کتاب الهی‌نامه شیخ عطار ذکر شده است (رک. عطار، ۱۳۸۴: ابیات ۱۹۴۰-۱۹۶۴). بدون تردید یکی از منابع و مآخذ مثنوی الهی‌نامه عطار بوده است (رک. فروزانفر، ۱۳۶۲: ۴۲). قصه طوطی و بازرگان که مولوی در اطراف آن سخنان عالی فراوانی دارد، از اسرارنامه عطار اقتباس شده است. عطار همین داستان را با زیبایی خاصی در کتاب ارزشمند اسرارنامه بیان کرده است (رک. عطار، ۱۳۸۴: ابیات ۱۴۳۶-۱۴۸۲). افزون‌بر این مولوی در بسیاری اوقات از عطار به عظمت یاد می‌کند. در جایی خود را دنباله‌رو سنایی و عطار می‌داند و می‌گوید: «ما از پی سنایی و عطار آمدیم» و در جایی دیگر خود را «مرید پیر عطار» می‌نامد. در جایی دیگر عطار را کسی می‌داند که هفت شهر عشق را پیموده است و خود را در برابر او چیزی به شمار نمی‌آورد و در خم یک کوچه می‌داند. در جایی «نطق عطار» را «دانه» خود و موجب «شور و مستی» خود می‌داند و می‌گوید:

نطق عطار دانه‌ام مستی بیکرانه‌ام گر نبود ز خوان تو راتبه از کجا رسد

(مولوی، ۱۳۸۲: غزل ۵۴۸)

در غزلیات شمس بارها و از سر تواضع ضمن تجلیل از عطار و سنایی، خود را هرگز هم‌قامت آنان نمی‌بیند و می‌گوید:

اگر عطار عاشق بُد، سنایی شاه و فائق بُد نه اینم من نه آنم من، که گم کردم سر و پا را

(همان: غزل ۶۱)

جانی که رو این سو کند، با بایزید او خو کند یا در سنایی رو کند یا بو دهد عطار را

(همان: غزل ۲۴)

برخی از اندیشمندان معاصر میزان تأثیرپذیری مولوی از عطار را فراتر از تأثیرپذیری علمی و محتوایی دانسته‌اند و معتقدند مولوی در سبک شعری و ادبی خود نیز متأثر از عطار بوده است. زرین کوب در این باره می‌گوید:

«از آثار مولانا سابقه تأمل در آثار عطار پیداست و با این سابقه احوال، تأثر او از شعر و فکر عطار غریب نمی‌نماید؛ چنانکه در مثنوی نه فقط از مثنوی‌های تعلیمی او پاره‌ای حکایات و حتی مضامین را أخذ می‌کند، بلکه به بعضی ابیات غزلیاتش هم نظر دارد. شاید این نکته که سبک بیان مولانا، با وجود فخامت خراسانی‌واری که در غالب موارد نشانش در کلام او پیداست، گه‌گاه به سادگی عوام‌پسند گرایش می‌یابد تا حدی باید متأثر از سادگی بیان عطار باشد که برای او شعر نه وسیله طبع آزمایی و هنرنمایی، بلکه بهانه‌ای برای بیان درد و سوز روحانی است - و به همین سبب جز به ندرت پروای اشتغال به قافیه‌اندیشی و صنعت‌پردازی را ندارد» (زرین کوب، ۱۳۸۰: ۱۴۳).

۲-۲ ارتباط جذبه با مرتبه یقظه و انتباه

در طی مراحل سلوک بین جذبه از یک سو و یقظه و انتباه از سوی دیگر ارتباطی تنگاتنگ برقرار است. در این قسمت به صورت گذرا نگاهی به ارتباط بین جذبه و یقظه می‌افکنیم. «بیداری نخستین گام در سیروسلوک است و تا بیداری رخ ندهد، حرکت در مسیر عرفان آغاز نخواهد شد. بیداری در برخی از متون عرفانی پیش از قرن هفتم با نام "یقظه و انتباه" ذکر شده است و اولین منزل سیروسلوک به شمار آمده است» (روضاتیان و ییلویی‌خمسولویی، ۱۳۹۴: ۱). عارفان معتقدند فردی که در راه سیروسلوک قدم برمی‌دارد باید ابتدا از خواب غفلت بیدار شود و پس از آن در این مسیر پرمشقت قدم بگذارد. «یقظه یعنی بیداری و انتباه و به معنی به خود آمدن و آگاه شدن است. متصوفه معتقدند کسی که سیروسلوک را آغاز می‌کند در راه تازه‌ای گام گذاشته که پیش از آن از پیمودن آن غفلت ورزیده است. آغاز کردن سیروسلوک، یعنی از این حال غفلت بیرون آمدن. متصوفه این حالت را نوعی بیداری و به هوش آمدن تعبیر می‌کنند. عرفا با یادآوری آیه شریفه "قُلْ إِنَّمَا أَعْطُكُمْ بِوَأَحِدِهِ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ" (سبا: ۴۶) این برخاستن برای رفتن به سوی خدا را بیداری و بیرون آمدن از خواب غفلت می‌دانند» (دهباشی و میرباقری‌فرد، ۱۳۸۴: ۲۲۰). برخی از عارفان یقظه را رهایی از سستی و فترت می‌دانند و تا این مقام به عارف دست ندهد، امکان رفتن به مراحل دیگر ناممکن است. خواجه عبدالله انصاری این حالت را رهایی از گرداب فترت می‌نامد و آن را نخستین نوری می‌داند که بر دل بنده می‌تابد (رک. خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۶۱: ۲۵). می‌توان نتیجه گرفت که سالک تا از خواب غفلت بیدار نشود، نمی‌توان حالت جذبه و کششی از حضرت حق برای او متصور شد (رک. روضاتیان و ییلویی‌خمسولویی، ۱۳۹۴: ۱۳۰-۱۳۳).

۲-۳ کشش در اندیشه عطار

عطار در آغاز کتاب *منطق الطیر* در مناجات با خداوند و در ذکر توحید باری تعالی از خدا می‌خواهد که چون تو انسان را به طلب و کوشش دعوت کرده‌ای، من هم سعی و تلاش خود را در راه وصال تو به کار می‌گیرم؛ اما بدون عنایت ویژه تو و بدون دستگیری و لطف خاص تو راه به جایی نخواهم برد:

گفته‌ای من با شمایم روز و شب	یک نفس فارغ مباشید از طلب
چون چنین با یکدگر همسایه‌ایم	تو چو خورشیدی و ما هم، سایه‌ایم
چه بود ای معطی بی‌مایگان	گر ننگه‌داری حق همسایگان

با دلی پر درد و جانی با دریغ
گر دریغ خویش بر گویم تو را
رهبرم شوزانکه گمراه آمدم
هر که در کوی تو دولتیار شد
نیستم نومید و هستم بی قرار
ز اشتیاق اشک می بارم چو میخ
گم بباشم تا به کی جویم تو را
دولتم ده گر چه بی گاه آمدم
در تو گم گشت و ز خود بیزار شد
بو که در گیرد یکی از صد هزار
(عطار، ۱۳۸۳: ۵۸-۶۵)

در جایی دیگر درباره نقش و اهمیت عنایت الهی در حق سالک می گوید:

نیم جزوم بی تو من، در من نگر
یک نظر سوی دل پر خونم آر
وز میان این همه بیرونم آر
(همان: ۲۴۱-۲۴۲)

می گوید من تا آنجا که توانسته‌ام، کوشش کرده‌ام و حالا اگر عنایتی از خداوند برسد، به سرمزل مقصود نزدیک خواهم شد:

یارب آگاهی ز یارب‌های من
ماتم از حد بشد سوری فرست
حاضری در ماتم شب‌های من
در میان ظلمتم نوری فرست
(همان: ۲۵۳-۲۵۴)

هر که چشم دولتی بر روی فتاد
تا نیفتد بر تو مردی را نظر
جانش در یک دم به صد سر پی فتاد
از وجود خویش کی یابی خبر
(همان: ۱۶۹۹-۱۷۰۰)

عطار در ادامه می گوید وصول پیامبر خاتم^(ص) به حقیقت و فانی شدن او در ذات احدیت به واسطه جذبه حق بوده که بر وجود او تابیده است. در نظر عطار، پیامبر^(ص) هم با وجود آن همه عبادت و مجاهده و رعایت ادب فقط آنگاه که مشمول جذبه و کشش الهی شد، به مقام نبوت رسید:

به یک جذبه ز حق چون تیر بشتافت
برون شد میم احمد از میانه
چو مویی میم احمد از دو بشکافت
احد گشت و یکی شد هر دوانه
(عطار، ۱۳۸۴: ۳۴۷-۳۴۸)

عطار بر این باور است که یکی از عوامل جلب عنایت و توجه خاص خداوند در جذبه حق، هم نشینی با اولیاء الله و دوستان خداوند است. قطعاً یکی از امور یاریگر انسان در سیر و سلوک که زمینه وصول به هدف را برای او هموارتر می کند، هم نشینی با اولیاء الله است.

اهل عرفان معتقدند راه‌های وصول و رسیدن به حضرت حق به دو بخش تقسیم می شود: یکی راه سیر و سلوک است و دیگری جذبه‌های الهی.

(۱) «سیر و سلوک» به این معناست که شخص پس از کسب علم عرفان نظری و عرفان عملی، عملاً وارد مراحل

سلوک می‌شود. یکی از عناصر محوری عرفان «ریاضت» است که در تمام مراتب و مراحل آن حضور جدی دارد. «جذبه این است که برخی از انسان‌ها به دلیل آمادگی خاص معنوی و مناسبت ویژه‌ای که در ساحت جانشان با عوالم معنوی و قدسی وجود دارد که از آن به «مناسبت ذاتی» تعبیر می‌شود به‌جای آنکه منازل قرب الهی را به‌روش سلوکی طی کنند تا سرانجام به ظهور عشق بینجامد، از همان آغاز، قلبشان ظرفیت محبت الهی را می‌یابد و به این ترتیب، مراحل و مقامات معنوی را با جذب‌شدن در دریای محبت الهی طی می‌کنند؛ بدون آنکه دشواری‌های طاقت‌فرسای مرحله ریاضت را متحمل شوند. انبیا، امامان معصوم^(ع) و برخی اولیای خاص بنابر مراتبی که دارند، از چنین حالی بهره‌مندند. دسته اول که نخست در راه سلوک گام می‌گذارند و پس از متحمل‌شدن دشواری‌ها در دریای محبت الهی جذب می‌شوند، این گروه را "سالک مجذوب" می‌نامند و دسته دوم که در اثر جذبۀ الهی تمام جانشان در تسخیر عشق است، این گروه را "مجذوب سالک" می‌گویند» (صدرالمتألهین، ۱۳۶۱: ۲۳۵).

۲) از سوی دیگر عارفان معتقدند حتی برای کسانی که با سیروسلوک می‌خواهند به وصال حضرت حق برسند، بدون مدد و کمکِ جذبۀ الهی طی مراحل سلوک ممکن نیست (سیدان، ۱۳۹۶: ۳۹-۴۰).

۲-۴ کشش در اندیشه مولوی

الف) اصالت جذبه

مولوی معتقد است هر کوششی که توفیق الهی را به همراه نداشته باشد، بی‌ثمر خواهد بود؛ در واقع آن سعی و کوشش به نتیجه‌ای نخواهد رسید:

جز عنایت کی گشاید چشم را جز محبت کی نشاند خشم را
 جهد بی توفیق خود کس را مباد در جهان و الله اعلم بالسداد
 (مولوی، ۱۳۷۹، د ۳: ۸۳۸-۸۳۹)

ایشان در ادامه این ابیات به داستان موسی^(ع) و فرعون اشاره می‌کند. آنگونه که مولوی داستان را بیان می‌کند، ابتدا فرعون در خواب می‌بیند که موسی^(ع) می‌آید و در آینده هم فرعون و هم حکومت او را از بین خواهد برد. وقتی فرعون از خواب بیدار می‌شود، همه جِد و جهد خود را به کار می‌گیرد تا مانع تولد موسی^(ع) شود؛ اما جِد و جهد او نتیجه نمی‌دهد. مولوی معتقد است چون این تلاش‌ها بدون عنایت خاص الهی بود نه تنها ثمری نداشت؛ بلکه نتیجه عکس می‌داد:

جهد فرعونی چو بی توفیق بود هر چه او می‌دوخت آن تفتیق بود
 (همان، د ۳: ۸۴۰)

از دیدگاه مولوی هر چند اصالت با جذبه است و نقش جذبه و عنایت در رسیدن به مقصود به مراتب بیش از مجاهده و ریاضت است؛ اما این بدان معنا نیست که سالک از سلوک و مجاهدت دست بردارد و منتظر دریافت جذبه باشد! آنچه نقد است و سالک باید به آن دل ببندد و نسبت به آن جد و جهد داشته باشد، «طلب» و اصرار در «طلبکاری» است. سالک باید بداند که عنایت الهی بیشتر شامل حال انسان کوشا و تلاشگر می‌شود:

اصل، خود جذب است لیک ای خواجه تاش
کار کن موقوف آن جذبه مباش
زآنکه ترک کار چون نازی بود
ناز کی در خورد جانبازی بود؟
نه قبول اندیش نه رد ای غلام
امر را و نهی را می بین مدام
(همان، د ۶: ۱۴۷۷-۱۴۷۹)

رسیدن به مقصد نیازمند کشش الهی نیز هست (رک. زرین کوب، ۱۳۸۳، ج ۲: ۶۸۶). مولوی به شکل های مختلف این حقیقت را بیان کرده است که بدون عنایت و جذبه الهی، کوشش و سعی بنده هرگز به مقصود نمی رسد:

این همه گفتیم لیک اندر بسیج
بی عنایات حق و خاصان حق
بی عنایات خدا هیچیم هیچ
گر مَلکک باشد سیاهستش ورق
(مولوی، ۱۳۷۹، د ۱: ۱۸۷۸-۱۸۷۹)

نمیم ذره ز آن عنایت به بود
ترک مکر خویشتن گیر ای امیر
که ز تدبیر خرد سیصد رصد
پا بکش پیش عنایت، خوش بمیر
این به قدر حیلۀ معدود نیست
زین حیل تا تو نمیری سود نیست
(همان، د ۶: ۳۷۹۶-۳۷۹۸)

نکته مهمی که مولوی به آن پرداخته، این است که حتی کوشش نیز خود نوعی جذبه است. هر کسی در مسیر حق به تلاش نمی پردازد. کسی که به شوق دیدار خدا و فناشدن در عشق او به کوشش راستین در مسیر رضای خدا دست می زند، وصول او به این هدف، محتاج عنایت ویژه الهی است، اما حرکت ابتدایی او نیز در این مسیر و اصولاً تصمیم او برای حرکت در این مسیر، خود محتاج عنایت خاص الهی بوده است:

چنگ و قانون جهان را تارهاست
من بخفتم تو مرا انگیختی
نالۀ هر تار در فرمان تو
تا چو گویم در خم چوگان تو
ورنه خاکی از کجا، عشق از کجا
خاک خشکی مست شد تر می زند
(مولوی، ۱۳۸۲: غزل ۲۲۲۳)

او در مثنوی می گوید:

رغبت ما از تقاضای تو است
خاک بی بادی به بالا بر جهد؟
جذبه حق است هر جا رهرو است
کشتی ای بی بحر پا در ره نهاد؟
(مولوی، ۱۳۷۹، د ۵: ۴۲۱۶-۴۲۱۷)

اصولاً کسی می تواند در راه حق به جد و جهد پردازد که عاشق باشد. قانون عشق نیز این است که هیچ عاشقی خودبه خود و بدون عنایت معشوق نمی تواند از عشق خود بهره ای ببرد. به تعبیر دیگر میل و علاقه عاشقانه یک طرفه نیست. به همان میزانی که عاشق به معشوق تمایل دارد و او را می خواهد، به همان اندازه باید معشوق نیز خواهان عاشق باشد. تفاوت عشق عاشق و عشق معشوق در این است که عشق عاشقان موجب زحمت و رنجوری تن و اصرار بر تلاش و

کوشش است؛ اما عشق معشوق از سر بی‌نیازی و استغناست. اگر عشق معشوق در دل عاشق نهفته است، باید دانست که عشق عاشق نیز در دل معشوق وجود دارد و همان میل قلبی معشوق به عاشق است که موجب حرکت عاشق به سوی معشوق می‌شود:

هیچ عاشق خود نباشد وصل جو	که نه معشوقش بُود جویای او
لیک عشق عاشقان تن زه کند	عشق معشوقان خوش و فربه کند
چون در این دل برق مهر دوست جَست	اندر آن دل دوستی می‌دان که هست
در دل تو مهر حق چون شد دو تو	هست حق را بی‌گمانی مهر تو
هیچ بانگ کف‌زدن ناید به در	از یکی دست تو بی‌دستی دگر
تشنه می‌نالد که ای آب گوار	آب هم نالد که کو آن آب‌خوار
جذب آب است این عطش در جان ما	ما از آن او و او هم آن ما

(همان، د ۳: ۴۳۹۳-۴۳۹۹)

مولوی عقیده دارد که طلب، گنجی است که خداوند به انسان بخشیده است. «كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِكِيَّ أَعْرَفَ» (فروزانفر، ۱۳۶۱: ۲۹):

این طلب در ما، هم از ایجاد توست	رستن از بیداد، یارب! داد توست
بی طلب، تو این طلب‌مان داده‌ای	گنج احسان بر همه بگشاده‌ای

(همان، د ۱: ۱۳۳۷-۱۳۳۸)

مولوی هرگونه تلاش و کوشش و ریاضت سالک را درحقیقت توفیق الهی می‌داند و هر نیروی موجود در سالک برای سیروسلوک را موهبت الهی به شمار می‌آورد و می‌گوید:

چون بگیری سخت آن توفیق هوست	در تو هر قوت که آید جذب اوست
-----------------------------	------------------------------

(همان، د ۲: ۲۵۲۹)

ب) برتری کشش بر کوشش

یک عنایت به ز صد گون اجتهاد	جهد را خوف است از صد گون فساد
وان عنایت هست موقوف ممات	تجربه کردند این ره را ثقات
بلکه مرگش بی عنایت نیز نیست	بی عنایت هان و هان جای می‌ایست
آن زمرد باشد این افعی پیر	بی زمرد کی شود افعی ضریر

(همان، د ۶: ۳۸۳۹-۳۸۴۲)

براساس عقیده قدما «زمرد موجب کورشدن افعی می‌شود، عنایت حق را به زمرد تشبیه کرده و امور نفسانی و دنیوی را به افعی پیر و در ادامه می‌گوید اگر عنایت الهی نباشد، افعی پیر نفس ما از بین نخواهد رفت» (استعلامی، ۱۳۸۴، ج ۶: ۴۳۸). به هر حال یکی از وجوه ارجحیت عنایت الهی نسبت به سعی و تلاش سالک این است که پایه عنایت بسیار محکم و استوار است. به گونه‌ای که دستخوش وساوس شیطانی واقع نمی‌شود و حربه نفس اماره به آن کارگر نمی‌افتد؛ اما وقتی

بنده به سعی و تلاش خود اتکا کند، کمترین آفتی که ممکن است دچار آن شود، غرور و خود بزرگ بینی و ریاست؛ اما کسی که مشمول عنایت ویژه الهی می شود، مصداق بندگان مخلصی است که از گناه و زشتی مصون اند: «لَأَعُوذَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ» (ص: ۸۲-۸۳)؛ اما مخلصین در معرض خطرات بزرگ هستند: «المخلصون علی خطر عظیم» (ر.ک. همایی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۵۵۸-۵۶۱).

زانکه مخلص در خطر باشد ز دام تا ز خود خالص نگردد او تمام

(مولوی، ۱۳۷۹، د ۲: ۱۳۱۳)

چونکه مخلص گشت مخلص باز رست در مقام امن رفت و برد دست

(همان، د ۲: ۱۳۱۶)

مولوی در کتاب *فیه مافیہ* درباره برتری جذبه و عنایت نسبت به سعی و مجاهدت سالک سخنان زیادی دارد که در اینجا به دو نمونه آن اشاره می کنیم:

«حق تعالی حالتی پدید آورد که عنایت اوست که بالای صد هزار جهد و کوشش است: "لَيْلَةُ الْقَدَرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ". این سخن و آن سخن یکی است که جذبه من جذبات الله تعالی خیر من عبادۃ الثقلین؛ یعنی چون عنایت او رسد، کار صد هزار کوشش کند و افزون. کوشش خوب است و نیکو و مفیدست عظیم اما پیش عنایت چه باشد؟ پرسید که عنایت کوشش دهد؟ گفت چرا ندهد چون عنایت بیاید کوشش هم بیاید. عیسی^(ع) چه کوشش کرد که در مهد گفت: «إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِي الْكِتَابَ». «یحیی^(ع) هنوز در شکم مادر بود وصف او می کرد. محمد^(ص) را بی کوشش شد، گفت «أَقَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ». اول فضل است چون از ضلالت بیداری درو آید. آن فضل حق است و عطای محض و الا چون آن یاران دیگر را نشد که قرین او بودند بعد از آن فضل و جزا همچون ستاره آتش جست. اولش عطاست، اما چون پنبه نهادی و آن ستاره را می پروری و افزون می کنی و بعد از این فضل و جزاست. آدمی اول وهلت خرد و ضعیف است که "وَحُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا" اما چون آتش ضعیف را پرورید عالمی شود و جهانی را بسوزد و آن آتش خرد، بزرگ و عظیم شود که "وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ" (مولوی، ۱۳۸۵: ۶۹-۷۰).

۲-۵ شرایط و عوامل رسیدن به جذبه از دیدگاه مولوی و عطار

ما در اینجا فقط در پی بیان دیدگاه مولوی و عطار درباره عوامل و شرایط برخورداری از موهبت ویژه الهی هستیم. مولوی و عطار در این باره به عوامل متعددی اشاره می کنند که در ادامه به برخی از مهم ترین آنها اشاره می شود.

۲-۵-۱ بررسی اراده و طلب از دیدگاه مولوی

در این قسمت مرتبه اراده و طلب از دیدگاه مولوی و عطار بررسی شده است. طلب در لغت به معنی «جستن» و در اصطلاح صوفیه عبارت است از «اینکه سالک شب و روز در یاد حق باشد چه در خلأ و چه در ملاء، چه در خانه و چه در بازار و از بلا و محنت دنیا، خود اختیار کند و اگر همه خلق توبه کنند تا در دوزخ نیفتند او توبه از حلال کند تا در بهشت نیفتد و اگر همه جهانیان طلب راحت و مراد کنند او طلب مولی و رؤیت کند» (کی منش، ۱۳۶۶، ج ۲: ۶۹۳). اغلب عارفان معتقدند اولین منزل در مراتب سلوک، طلب و شوق انسان برای بازگشت به موطن اصلی خویش است. این شوق و میل نه تنها در انسان، بلکه در همه ذرات عالم هستی جاری و ساری است. «بیداری و انتباه به اراده و طلب منتهی

می‌شود. ارادت را ترک عادت، برخاستن دل اندر طلب حق و سوختنی که بیم‌ها را ببرد، تعبیر کرده‌اند. حفظ اطلاع و انتباه قلب و حفظ مناجات پایه‌های استوار اراده هستند. ابن سینا می‌گوید: اراده تنها بر افرادی که با یقین و برهان مستبصر می‌شوند یا با ایمان قلبی تصدیق پیدا کرده‌اند، عارض می‌شود» (دهباشی و میرباقری فرد، ۱۳۸۴: ۲۲۱-۲۲۲). خواجه عبدالله انصاری وادی طلب را کوشیدن و جستن می‌داند و آن را سه قسم می‌داند: (۱) طلب آزادی؛ (۲) طلب ثواب؛ (۳) طلب حق تعالی (رک. خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۶۱: ۳۰۶-۳۰۸).

مولوی معتقد است طلب و اشتیاق به‌طور فطری در نهاد هر انسانی وجود دارد؛ زیرا در ازل ذوق آن را چشیده است. او شرط طلب در وجود سالک را لرزه و عشق می‌داند و در غیر این صورت، باید پیر را خدمت کند تا به یمن وجود ایشان و با ارشاد و هدایت او شعله طلب در وجودش روشن شود (رک. مولوی، ۱۳۸۵: ۲۱۹). مولوی شرط طلب را مجاهده می‌داند و اعتقاد دارد سالک باید با نفس اماره و خواهش‌های نفسانی مبارزه کند و شرط این راه آن است که در عبادت و مجاهده مانند شمع آب شود و از طعام چشم‌پوشی کند تا از این راه بر خوان آسمانی دست یابد و این همان ادراک مفاهیم روحانی و غیبی است. شوق طلب را خداوند در وجود انسان به ودیعه نهاده است و سالک باید بکوشد که این جرقه در وجود او شعله‌ور شود تا در ادامه، روح از قید این جسم خاکی رها شود و به سوی آسمان معرفت به پرواز درآید (رک. مولوی، ۱۳۸۱، د ۵: ۱۷۲۷-۱۷۳۵).

۲-۵-۲ بررسی اراده و طلب از دیدگاه عطار

عطار در بیان وادی طلب معتقد است در این وادی سالک با مصائب و مشکلات فراوان روبه‌رو می‌شود. سالک باید با جهد و کوشش بسیار دل را از هرچه غیرحق پاک کند تا مستعد دریافت انوار حضرت حق شود. در این راه اگر آتش هم بر سر راه او قرار گیرد، پروانه‌سان خود را به آتش بزند و دنیا و آخرت را از یاد ببرد. وقتی در وادی طلب بر روی سالک گشوده شود، کفر و دین در نزد او یکسان می‌شود (رک. عطار، ۱۳۸۳: ۳۲۳۴-۳۲۴۹).

می‌توان نتیجه گرفت که مولوی شوق طلب در وجود انسان را فطری می‌داند و شرط رسیدن به آن را عبادت و مجاهده و مبارزه با امیال حیوانی و ریاضت می‌داند؛ اما عطار معتقد است سالک برای درک این وادی باید مشکلات و رنج‌های فروانی را تحمل کند و دل را از هرچه غیر از خداست، پاک کند تا استحقاق دریافت انوار الهی را داشته باشد.

۲-۵-۳ تضرع و تواضع از نظر مولوی

یکی دیگر از مسائلی که سالک باید برای جلب جاذبه و عنایت الهی به آن توجه کند، تواضع و گریه از فراق و از غم دوست است. وقتی طفلی می‌گرید، توجه پدر و مادر به او بیشتر می‌شود و برای تأمین خواسته او می‌کوشند. وقتی که انسان نیز در برابر خدای متعال گریه و زاری کند و ناله سر دهد، عنایت خداوند به سوی او جلب خواهد شد. مولوی در سرزنش کسانی که راه وصول به مطلوب را نمی‌دانند، می‌گوید باید از اطفال یک‌روزه درس گرفت! چگونه است که آنان راه رسیدن به مطلوب را می‌دانند و با گریه خود محبت و توجه مادر را جلب می‌کنند، اما برخی افراد بالغ نمی‌دانند که راه رسیدن به مطلوب حقیقی و جلب توجه خاص الهی چیست:

رحمت موقوف آن خوش‌گریه‌هاست چون گریست از بحر رحمت موج خاست

(مولوی، ۱۳۷۹، د ۲: ۳۷۵)

ای برادر طفل طفل چشم توست کام خود موقوف زاری دان درست
گر همی خواهی که آن خلعت رسد پس بگریان طفل دیده بر جسد
(همان: ۱۹۹۴-۱۹۹۵)

در مثنوی چندین بار معنی اخلاص را می‌بینیم که در ضمن قصص و حکایات آورده شده است. عمل و عبادتی از روی اخلاص است که حقاً باید بی‌شائبه روی و ریا باشد و تنها محض حق تعالی انجام پذیرد و در آن، شائبه حب دنیا و آخرت نباشد (رک. گوهرین، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۰۵). رسیدن به اخلاص در طریقت کار بسیار مشکلی است؛ به‌ویژه اخلاص در نیت و خواطر قلبی که سالک را کمتر دست می‌دهد و مولانا از آن به «اخلاص جان» تعبیر کرده است؛ بنابراین اخلاص کامل وقتی به دست می‌آید که ریشه و اساس همه آرزوها و هوی و هوس‌ها از بیخ و بنیاد کنده شود (رک. همان: ۱۰۸).

صد هزاران دام و دانه است ای خدا ما چو مرغان حریص بی‌نوا
دم‌به‌دم ما بس‌تته دام نُویم گرچه هر یک باز و سیمرغی شویم
می‌رهانی هر دمی ما را و باز سوی دامی می‌رویم ای بی‌نیاز
ما درین انبار گندم می‌کنیم گندم جمع آمده گم می‌کنیم
می‌نیدیشیم آخر ما بهوش کین خلل در گندمست از مکر موش
موش تا انبار ما حفره زده است و از فنش انبار ما ویران شده است
اول ای جان دفع شرّ موش کن وانگهان در جمع گندم جوش کن
گرنه موش دزد در انبار ماست گندم اعمال چل‌ساله کجاست
(مولوی، ۱۳۷۶، د ۱: ۳۷۴-۳۸۲)

2-5-4 تضرع و تواضع از نظر عطار

از عوامل دیگر رسیدن به جذبه و مشمول عنایت خاص الهی شدن، این است که سالک واقعاً سوزی درونی داشته باشد و از سر صدق خواستار وصول به چنین مقامی باشد. در چنین حالتی است که کوشش او نتیجه می‌دهد:

سوز جان و درد دل می‌برسی زانک این، آنجا نشان ندهد کسی
گر بر آید از سردردی یک آه می‌برد بوی جگر تا پیشگاه
جایگاه خاص، مغز جان تست قشر جانست نفس نافرمان تست
آه اگر از جای خاص آید پدید مرد را حالی خلاص آید پدید
(عطار، ۱۳۸۳ ث: ۳۱۶۶-۳۱۶۹)

عطار از جمله عارفانی است که ریا را دشمن دین می‌داند. از آنجا که در جامعه زمان او ریا از بزرگ‌ترین بیماری‌های اجتماعی و اخلاقی به شمار می‌رفت، هربار که از عشق و ایمان و حقیقت سخن می‌گوید از ریا بیزار است. از دیدگاه ایشان اخلاص، دوری از ریا و خودنمایی و داشتن خلوص نیت و صدق ارادت است. عطار در ضمن حکایت‌های خود این موضوع را گوشزد می‌کند. در اینجا عطار کنایاتی ظریف به سگ نفس می‌زند:

زبان بگشاد و گفت ای بی‌ادب مرد
تو را امشب بدین سگ حق ادب کرد
همه شب بهر سگ در کار
شبی حق را چنین بیدار بودی؟
ندیدم یک شبی هرگز به
که طاعت کردی از بهر خدا خاص
(رک. صارمی، ۱۳۷۳: ۱۹۷)

2-5-5 هم‌نشینی با اولیا از نظر مولوی

یکی دیگر از عوامل جلب عنایت و توجه خاص خداوند، هم‌نشینی با اولیاءالله و دوستان خداوند است. قطعاً یکی از اموری که در سیر و سلوک انسان را یاری می‌کند و زمینهٔ وصول به هدف را برای او هموارتر می‌کند، هم‌نشینی با اولیاءالله است:

هر که خواهد هم‌نشینی با خدا
گو نشیند در حضور اولیا
(مولوی، ۱۳۷۹، د ۲: ۲۱۶۳)
هم‌نشین اهل معنی باش تا
هم عطا یابی و هم باشی فتی
(همان، د ۱: ۷۱۱)

2-5-6 هم‌نشینی با اولیا از نظر عطار

عطار در راه سلوک، وجود پیر و راهنما را از ضروریات می‌داند و سالک را به اطاعت محض از مراد دعوت می‌کند؛ همان‌گونه که در *منطق‌الطیر* پرندگان (سالکان) با کمک و ارشادهای هدهد، که در حکم راهنماست، به راه می‌افتند و سرانجام تعدادی از آنها به مقصد و مطلوب می‌رسند:

گر تو را گویند از ایمان برآی
ور خطاب آید تو را کز جان برآی
تو که باشی، این و آن را برفشان
ترک ایمان گیر و جان را برفشان
(عطار، ۱۳۸۳: ۱۱۶۷-۱۱۶۸)
در چنین ره حاکمی باید شگرف
بوکه بتوان رست از این دریای
(همان: ۱۵۹۹)
پیر باید راه را، تنها مرو
از سر عمیا در این دریا مرو
(همان: ۱۷۰۲)

مولوی یکی از عوامل جلب جذبۀ الهی را در دوستی و هم‌نشینی با اولیای خدا می‌داند؛ زیرا اولیا راهنمایی مطمئن، کامل و توانا برای رسیدن سالک به خداوند هستند؛ اما عطار وجود پیر و مرشد را برای رهرو از ضروریات می‌داند و اطاعت محض از ایشان را به سالکان توصیه می‌کند و برای این منظور به تمثیل هدهد و پرندگان اشاره دارد.

2-5-7 تزکیهٔ نفس از نظر مولوی

به اعتقاد مولوی هر کسی می‌تواند با جهد و کوشش خود موجبات موفقیت و کمال را به دست آورد؛ زیرا انسان هر چند تیره‌دل و دور از نور الهی باشد، مانند آهنی سیاه که با صیقلی فراوان آن را به آینه‌ای روشن تبدیل می‌کنند، می‌تواند با تزکیهٔ باطن و صیقل کردن روح، دل خود را آینه‌صفت کند تا نور الهی در آن منعکس شود و نادیدنی‌ها را دیدنی کند:

بس چو آهن گرچه تیره هیکلی
صیقلی کن صیقلی کن صیقلی
تا دلت آینه گردد پُر صُور
اندر او هر سو ملیحی سیم بر
آهن ار چه تیره و بی نور بود
صیقلی کن صیقلی آن تیر گگی از وی زدود
صیقلی دید آهن و خوش کرد رو
تا که صورت‌ها توان دیدن در او
گر تن خاکی غلیظ و تیره است
صیقلش کن زان که صیقل گیره است
تا در او اشکال غیبی رو دهد
عکس حوری و ملک در وی جهد
(مولوی، ۱۳۷۹، د ۴: ۲۴۶۹-۲۴۷۴)

۲-۵-۸ تزکیه نفس از نظر عطار

عطار شرط راهیابی به مقصود را نفی خود و نادیده گرفتن خود و خودی‌ها می‌داند و می‌گوید در راه سلوک باید وجود خویش را نادیده بگیری و الا هرگز به مطلوب نخواهی رسید:

تو مباش اصلاً کمال این است و بس
تو ز تو لا شو وصال این است و بس
از وجودت تا بود مویی به جای
گر در آیی و برون آیی ز خود
پی نبری ذره‌ای ز آنچه طلب می‌کنی
کار کن از عاشقی بارکش از مفلسی
سوخته شو تا مگر در تو فتد آتشی
تا نشوی ذره‌وار ز آنچه تویی ناپدید
زانکه بدین سرسری یار نگرده پدید
کآتش او چون بجست سوخته را برگزید
(عطار، ۱۳۸۳: ۱۹۵)
(همان: ۶۶۸-۶۶۹)
(عطار، ۱۳۸۴: ۳۸۳)

یکی دیگر از شرایط رسیدن به جذبه حق، پاک کردن لوح دل از غیر حق است. عنایت ویژه الهی ظرفی است که طبیعتاً در هر مظلومی نمی‌گنجد. این عنایت چون از جنس نور است، مظلوم آن نیز باید نورانی باشد. به همین دلیل است که عطار تأکید می‌کند اگر کسی می‌خواهد مشمول فیض خاص الهی شود، باید دل خود را خدایی کند. کسی که می‌خواهد نور خداوند بر دل او بتابد باید آینه دل خویش را صیقلی دهد و آن را درخور تابیدن آن نور کند:

اگر روشن کنی آینه دل
دری بگشایدت در سینه دل
دری کان در چو بر دلبر گشاید
فلک را پرده‌داری بر نشاید
(عطار، ۱۳۸۴ الف: ۵۳۶-۵۳۷)

مشأ همه بدی‌ها و عامل همه گرفتاری‌های انسان پیروی او از هوا و هوس است: «أَفْرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ» (جائیه: ۲۳) و فلسفه همه ریاضت‌ها و عبادت‌ها و مجاهدت‌های انسان غالب شدن بر این دشمن دیرینه، یعنی نفس است. عطار هم این نکته را خوب فهمیده است؛ به طوری که در جای جای آثار خود و به ویژه بعد از ششصد بیت مقدمه منطق الطیر با ذکر نام پرندگان گوناگون و بیان نمادهای مختلف نفس، موفقیت سالک را در مبارزه و دشمنی با نفس و سرکوب آن می‌داند

و معتقد است که خداوند هم مخالفان نفس را توفیق می‌دهد.

مولوی برای تزکیه نفس، جهد و کوشش را ابزار صیقل دادن روح و جان می‌داند و برای اثبات ادعای خود آهن را مثال می‌آورد که با صیقل دادن آن، خوش‌رو و آینه‌صفت می‌شود و تنها راه رسیدن به معبود را زدودن ناپاکی و پلشتی از جسم خاکی می‌داند تا انسان به واسطه این صیقل به مرحله‌ای می‌رسد که اشکال غیبی مانند حور و ملک را در آن می‌بیند؛ اما عطار برای تزکیه نفس، نگاه و نگرشی متفاوت دارد. نادیده‌انگاشتن خود راهی برای رسیدن به عالم معناست. منشأ بدی‌ها در وجود انسان را پیروی از دیو نفس و راه مبارزه با آن را دشمنی و سرکوب نفس می‌داند. وجه شباهت دو شاعر در این نکته نهفته است که معتقدند باید با توسل به هر شیوه‌ای آینه دل را صیقل داد تا نور خدا در آن منعکس شود.

۲-۵-۹ راستی و اخلاص از نظر مولوی

یکی دیگر از شرایط و راه‌های جلب جذبۀ الهی، راستی و درستی سالک در کار خود است. مولوی به داستان ساحران فرعون اشاره دارد که بعد از دیدن معجزه حضرت موسی (ع) صادقانه حق را پذیرفتند و حاضر شدند دست و پای خود را نیز در راه حقیقت بدهند. همچنین با اشاره به توبه راستین فضیل، می‌گوید راه وصول به مقصود و دریافت عنایت خاص الهی، راست و درست بودن در سلوک است:

چون فضیل رهنمی کو راست باخت	زانکه ده مرده به سوی توبه تاخت
و آنچنانکه ساحران فرعون را	رو سیه کردند از صبر و وفا
دست و پا دادند در جرم قود	آن به صد ساله عبادت کی شود
تو که پنجه سال خدمت کرده‌ای	کی چنین صدقی به دست آورده‌ای

(مولوی، ۱۳۷۹، د ۵: ۳۱۶۱-۳۱۶۴)

۲-۵-۱۰ راستی و اخلاص از نظر عطار

کسی که در مقابل معشوق ازلی، وجودی برای خود قائل نشود و خالصانه و از صمیم جان و دل خدا را بخواند و راه او را پیوید، قطعاً از تابش خورشید عشق بهره‌مند خواهد شد:

گفتمش آخر چه شد کین دل من روز و شب	سوی تو آواز داد و ز تو خطابی نیافت
گفت مرا خوانده‌ای لیک نه از جان و دل	هر که ز جانم نخواند هیچ جوابی نیافت
در ره ما هر که را سایه او پیش اوست	از تف خورشید عشق تابش و تابی نیافت

(عطار، ۱۳۸۴ پ: غزل ۱۳۹)

مولوی در این بخش پاکبازی و اخلاص در عمل را واسطه جذب خداوند می‌داند و برای اثبات سخن خود اشاره‌ای به داستان ساحران فرعون و معجزه حضرت موسی (ع) و توبه فضیل دارد؛ اما عطار خلوص نیت و طلب کردن خدا از صمیم جان را یکی از راه‌های جلب جذبۀ خداوند می‌داند.

۲-۵-۱۱ احتیاج و اضطرار از نظر مولوی

دیگر از عوامل مهم در جلب عنایت خاص خداوند اظهار حقیقی احتیاج و اضطرار آدمی است. اگر انسان واقعاً خود را مضطر و محتاج و فقیر بداند در آن صورت خداوند نیز به او توجه خاص خواهد داشت. مولوی برای اثبات این حقیقت

به بیان مثال‌های متعددی از عالم تکوین می‌پردازد. او در این باره می‌گوید:

هر چه روید از پی محتاج رست تا یابد طالبی چیزی که جست
حق تعالی گر سماوات آفرید از برای دفع حاجات آفرید
هر کجا دردی دوا آنجا رود هر کجا فقری نوا آنجا رود
(مولوی، ۱۳۷۹، د ۳: ۳۲۱۰-۳۲۰۸)

۲-۱۲ احتیاج و اضطرار از نظر عطار

انسان‌ها ذاتاً متفاوت‌اند. همه آنها استعداد و توانمندی یکسانی ندارند؛ بنابراین نباید از همگان انتظار داشت که طالب وصول به حق و فنای در او باشند؛ زیرا همه انسان‌ها چنین همّت و اراده‌ای و چنین ذوق و علاقه‌ای ندارند. به تعبیر عطار پیمودن این راه و وصول به مقام فنای الهی نیازمند «ذوق عشق» است:

هر که را شد ذوق عشق او را پدید زود یابد هر دو عالم را کلید
گر زنی باشد شود مردی شگرف ور بود مردی شود دریای ژرف
(عطار، ۱۳۸۳: ۳۵۵۷-۳۵۵۸)

اگر کسی چنین ذوق و علاقه‌ای نداشته باشد، طبیعتاً نمی‌تواند در این راه گام بگذارد و حتی اگر تصمیم به سلوک این راه را داشته باشد به سادگی و به‌زودی نمی‌تواند به نتیجه مطلوب برسد.

یکی دیگر از عوامل تأثیرگذار در جلب عنایت خداوند احتیاج است. مولوی معتقد است رستن گیاهان و درختان و آفرینش آسمان‌ها به‌خاطر احساس نیاز و دفع حاجات بوده است؛ اما عطار جلب جذبه الهی را در داشتن ذوق عشق می‌داند و هرکسی این احساس نیاز در وجود او زنده شود، کلید هر دو عالم را به دست خواهد آورد.

۳- نتیجه‌گیری

«کشش و جذبه» یک اصل مهم و اساسی و ستونی محکم از بنای باعظمت عرفان و تصوف است. کشش که با تعبیری از قبیل «عنایت»، «فیض»، «جذبه»، «نظر»، «توفیق» و «لطف» به کار می‌رود، نوری است که خدا بر قلب بنده‌ای می‌تاباند؛ توجه و لطف ویژه الهی به بنده‌ای است که باعث می‌شود او بدون رنج و مجاهده و یا بعد از اندکی جهد و کوشش به قرب پروردگار برسد. این جذبه بستگی به مصلحت و حکمت و مشیت خداوند دارد و شامل هر سالکی نمی‌شود. چه بسا کسانی که سال‌های متمادی و تا آخر عمر مجاهدت‌ها و ریاضت‌های سخت را متحمل شوند، اما هرگز نور جذبه را درک نکنند و تلاش آنها به نتیجه نرسد و راهی به دهی نبرند. در مقابل، کسانی هم هستند که بدون انجام مجاهدت‌های سنگین و طولانی لطف پروردگار شامل آنها می‌شود و نور کشش الهی بر آنان می‌تابد و یک‌شبه راه صدساله را می‌پیمایند. سالک، موظف و مکلف به مجاهده و سعی و کوشش است و نباید به خیال درک و رسیدن به نور جذبه از کوشش و مجاهده دست بردارد و یا حتی فریفته عبادت‌ها و مجاهدت‌های خود شود؛ زیرا لطف و کشش از ناحیه خداوند است و کسی نمی‌تواند آن را پیش‌بینی کند. پس وظیفه انسان انجام مجاهدات و عمل به دستورات الهی است. به نظر اغلب عارفان، انسان تا لحظه‌ای که در این دنیا حیات دارد و نفس می‌کشد، نباید یک ذره از وظایف و طاعات

خود کم کند؛ حتی بعد از رسیدن به جذبۀ الهی؛ اما به نظر تعدادی از عارفان که کم هم نیستند، بعد از اینکه بنده‌ای مشمول لطف و کشش الهی قرار گرفت، دیگر نیازی به مجاهدت و عبادت ندارد و موظف به انجام عملی نیست. چون همه آن اعمال و مجاهدت‌ها برای رسیدن به این درجه مانند وسیله‌ای بوده‌اند که بعد از رسیدن به هدف احتیاجی به آنها نیست و به کار نمی‌آیند.

از بین عارفان بزرگ و شاعران اندیشمند ایران‌زمین، مولوی و عطار و بیش از دیگران به بحث کشش و کوشش و چگونگی آنها پرداخته‌اند.

مولوی که خود را شاگرد عطار می‌داند و در همه‌جا از او به بزرگی و عظمت یاد می‌کند، در نگاه به این موضوع با استاد و پیشکسوت خود اختلافاتی دارد؛ به این شکل که مولوی سالک را به مجاهده و کوشش فرامی‌خواند و به او می‌گوید کوشش تو پیک آمدن صبح ظفر است؛ اما جذبۀ او را مقدم بر مجاهده می‌داند. این مطلب نشان می‌دهد که مولوی گرایش بیشتری به جذبۀ و کشش دارد و به نظر او مجاهدۀ سالک تا آنجا مفید است که نور کشش بر او بتابد و مرغ جذبۀ بر سر او سایه‌گستر شود.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۷۵). ترجمۀ مهدی الهی‌قمشه‌ای، تهران: جمهوری، چ سوم.
- استعلامی، محمد (۱۳۸۴). شرح مثنوی، تهران: سخن، چ هفتم.
- احمدی، بابک (۱۳۸۶). چهار گزارش از تذکرۀ الاولیاء عطار، تهران: نشر مرکز، چ سوم.
- انصاری، خواجه‌عبدالله (۱۳۶۱). منازل‌السائرين، ترجمۀ دکتر روان فرهادی، تهران: مولی.
- برتلس، یوگنی (۱۳۸۲). تصوف و ادبیات تصوف، ترجمۀ سیروس ایزدی، تهران: امیرکبیر، چ سوم.
- بلخی، جلال‌الدین (۱۳۸۲). رباعیات، با مقدمه بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: چاو.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۲). دیدار با سیمرغ، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چ سوم.
- تبریزی، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۵). مقالات شمس، تصحیح جعفر مدرس صادقی، تهران: نشر مرکز، چ هفتم.
- خاکپور، رودابه (۱۳۹۲). تحلیل سالک مجذوب و مجذوب سالک، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، سمنان: دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- دهباشی، مهدی؛ میرباقری‌فرد، سید علی‌اصغر (۱۳۸۴). تاریخ تصوف (۱)، تهران: سمت.
- دهقان، زیبا (۱۳۹۱). کشش و کوشش در مثنوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک.
- روضاتیان، سیده مریم؛ ییلویی‌خمسلوبی، جواد (۱۳۹۴). «بررسی عوامل یقظه و انتباه از نظر خواجه‌عبدالله انصاری و جایگاه آن در شرح حال عارفان در تذکرۀ الاولیاء»، فصلنامه پژوهش‌های ادب عرفانی (گوه‌رگویا)، سال نهم، شماره اول، پیاپی ۲۸، ۱۲۹-۱۴۲.
- رومی، جلال‌الدین (۱۳۷۱). مکتوبات، تصحیح توفیق سبحانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۰). پله پله تا ملاقات خدا، تهران: علمی، چ هفدهم.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶). صدای بال سیمرغ، تهران: سخن، چ پنجم.

- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳). سرنی، تهران: علمی، چ دهم.
- سیاه کوهیان، هاتف (۱۳۹۸). «بررسی کارآمدی یا ناکارآمدی "جهد" در برابر "عنایت" در منطق الطیر و مصیبت‌نامه عطار»، فصلنامه ادیان و عرفان، سال پنجاه و دوم، شماره دوم، ۲۶۱-۲۸۱.
- سیدان، الهام (۱۳۹۶). «مفهوم جذبه در نظام معرفتی عرفان اسلامی»، فصلنامه ادیان و عرفان، سال پنجاهم، شماره یکم، ۲۹-۴۶.
- صارمی، سهیلا (۱۳۷۳). *مصطلحات عرفانی و مفاهیم برجسته در زبان عطار*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صدرالمتألهین (۱۳۶۱). *رساله‌العرشیه*، ترجمه و تصحیح محمد خواجه‌ی، تهران: مولی.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۴). *شرح زندگانی مولوی*، تهران: تیرگان، چ چهارم.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۷۰). *مأخذ قصص و تمثیلات مثنوی*، تهران: امیرکبیر، چ چهارم.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۷۱). *شرح مثنوی شریف*، تهران: زوار، چ پنجم.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۶۱). *احادیث مثنوی*، تهران: امیرکبیر، چ سوم.
- کلابادی، ابوبکرین محمد (۱۳۶۶). *التعرف لمذهب التصوف*، تصحیح محمد روشن، تهران: اساطیر.
- گوهرین، سید صادق (۱۳۸۰). *شرح اصطلاحات تصوف*، جلد ۱، تهران: زوار.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۴ الف). *اسرارنامه*، تصحیح سید صادق گوهرین، تهران: زوار، چ ششم.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۴ ب). *الهی‌نامه*، تصحیح فؤاد روحانی، تهران: زوار، چ هشتم.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۴ پ). *دیوان عطار*، به‌اهتمام تقی تفضلی، تهران: علمی و فرهنگی، چ یازدهم.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۳ ت). *تذکره الأولیا*، تصحیح رینولد آلن نیکلسون، تهران: اساطیر، چ دوم.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۳ ث). *منطق الطیر*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- مولوی، جلال‌الدین (۱۳۷۹). *مثنوی معنوی*، براساس نسخه رینولد نیکلسون، با مقدمه بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: راستین.
- مولوی، جلال‌الدین (۱۳۸۲). *کلیات شمس تبریزی*، تهران: امیرکبیر، چ هفدهم.
- مولوی، جلال‌الدین (۱۳۸۵). *فیه مافیه*، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: نگاه.
- ولد، سلطان (۱۳۵۲). *معارف*، به‌اهتمام بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: طهوری.
- همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۶). *مولوی‌نامه (مولوی چه می‌گوید؟)*، ۲ جلد، تهران: هما، چ نهم.
- میرباقری‌فرد، سید علی اصغر (۱۳۸۱). «طریق کمال در مثنوی»، فصلنامه نامه انجمن، شماره ۵، ۷۳-۸۸.

References

Ahmadi, B. (2008). *Chhar gozareah Az tazkerh Awliya-e Attar*. Third Edition. Tehran: Markaz Publication.

- Ansari, K. A. (n.d). *Manazel Al-Saareen*. Translated by Ravan Farhadi. Tehran: Molla Publications.
- Attar Neishabouri, F. (n.d A). *Asrarnaméh*. Corrected by Seyyed Sadegh Goharin. Sixth Edition. Tehran: Zovar Publication.
- Attar Neishabouri, F. (n.d B). *Elahiname*. Correction by Fouad Rouhani. Eighth Edition. Tehran: Zovar Publication.
- Attar Neishabouri, F. (n.d T). *Tazkeratol owliya*. Edited by Reynolds Allen Nicholson. Second Edition. Tehran: Asatir Publication.
- Attar Nishaburi, F. (n.d C). *Manteg al-Tair*. Introduction, correction and comments by Mohammadreza Shafiei Kadkani. Tehran: Sokhon Publications.
- Attar Neishabouri, F. (n.d E). *Diwan Attar*. Eleventh Edition Tehran: Elmi & Farhangi Publication.
- Balkhi, J. (n.d). *Rubaiyat*. With an introduction by Badi al-Zaman Forozanfar. Tehran: Chow Publication.
- Bertels, U. (2004). *Tasavof va Adabiae-e Tasavof*. Translated by Siros Yazidi). The third. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Dehbashi, M., & Mirbagheri Fard, S. A. A. (2006). *Tarikh-e Tasavof (1)*. First Edition. Tehran: Samt Publication.
- Dehgan, Z. (2011). *Keshesh & Kosheshesh Dar Masnavi*. Master's thesis of Persian Language and Literature, Arak University.
- Estelami, M. (2006). *Shrh-e Masnavi*. Seventh Edition. Tehran: Sokhon Publication.
- Forozanfar, B. Z. (1983). *Ahadiths Masnavi*. Third edition. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Forozanfar, B. Z. (1992). *Makhaz-e gasas & Tamsilat-e Masnavi*. Fourth Edition. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Forozanfar, B. Z. (1993). *Sharh-e Masnavi-e Sharif*. Fifth Edition. Tehran: Zovar Publication.
- Forozanfar, B. Z. (2006). *Sharh-e Zendegani-e Molvi's*. Fourth Edition. Tehran: Tirgan Publication.
- Goharin, S. S. (2002). *Sharh-e Estelaht-e Tasavof*. First Edition. Volume 1. First Edition. Tehran: Zovar Publication.
- Homai, J. (1998). *Maulvi Nameh (Maulvi Che Migoyad?)*. Ninth Edition. Tehran: Homa Publication.
- Kalabazi, A. B. M. (n.d). *altaarof Lemazhab-e Altasavof*. Corrected by Mohammad Roshan. Tehran: Asatir Publications.
- Khakpur, R. (2012). *Tahlile Salek-e Magzub & Magzub-e Salek*. Master's Thesis on Theology and Islamic Studies, Semnan University.
- Mirbagheri Fard, S. A. A. (2003). *The Way of Perfection in Masnavi. Quarterly Newsletter of the Association*, 5, 73-88.
- Molavi, J. (n.d A). *Masnavi-e Manavi*. Based on Reynold Nicholson's version. With an introduction by Forozanfar Badiul Zaman. Tehran: Rastin Publication.
- Molavi, J. (n.d B). *Fihemafih*. Correction of Badi al-Zaman Forozanfar. Tehran: Negah Publication.
- Molavi, J. (n.d C). *Kolitat-e Shams Tabrizi*. Seventeenth edition. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Poornamdarian, T. (2004). *Didar ba Simorgh*. Third edition. Tehran: Publications of the Institute of Human Sciences and Cultural Studies.

Rouzatian, S. M., & Yabloui K, J. (2014). Investigation of the factors of Yaqzah and Nithish from the point of view of Khwaja Abdullah Ansari and its place in the biography of mystics in Tazkireh Al-Awliya. *Quarterly Journal of Mystical Literature Researches (Gohar-e Goya)*, 9(1), 129-142.

Rumi, J. (n.d). *Maktobat*. Correction of Tawfiq Sobhani. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi Publication.

Sadr al-Mutalahin. (n.d). *Risalah al-Arshiyya*. Translated and corrected by Mohammad Khajawi. Tehran: Molla Publication.

Sarmi, S. (1995). *Mostalaht-e Erfani & Mafamim-e Barjast-e Dar Zaban-e Attar*. First Edition. Tehran: Publications of the Institute of Human Sciences and Cultural Studies.

Seyedan, E. (2016). The concept of attraction in the epistemic system of Islamic mysticism. *The Quarterly Journal of Religions and Mysticism*, 50(1), 29-46.

Siyhkuhian, H. (2018). Investigation of the efficiency or inefficiency of "effort" against "care" in the logic of al-Tair and the plight of Attar's letter. *The Quarterly Journal of Religions and Mysticism*, 52(2), 261-281.

Tabrizi, S. M. (n.d). *Magalate Shams*. Correction by Jafar Modares Sadeghi. Seventh Edition. Tehran: Markaz Publication.

The Holy Quran.

Walad, S. (n.d). *Maaref*. With the efforts of Badi al-Zaman Forozanfar. Tehran: Tahuri Publication.

Zarinkob, A. H. (2002). *Pel-e Pel-e Ta Molagat-e Khoda*. Seventeenth Edition. Tehran: Elmi Publication.

Zarinkob, A. H. (2008). *Sedai-e Bal-e Simorgh*. Fifth Edition. Tehran: Sokhon Publication.

Zarinkub, A. H. (2005). *Cer-e Ney*. Tenth Edition. Tehran: Elmi Publication.